

Юрій Барський,
Катерина Романчук

Теоретичні аспекти формування поняття «природокористування»

У статті досліджено й узагальнено відомі в науковій літературі позиції щодо визначення сутності та змісту категорії «природокористування» як важливої складової частини проблеми взаємодії в системі «суспільство – природа». Проаналізовано основні наукові підходи до тлумачення природокористування та аспекти його вивчення різними галузями знань. Зроблено висновок про те, що серед значної кількості підходів виділяється конструктивно-географічний, який розкриває всі важливі аспекти природокористування конкретної території зі специфічними природно-географічними та соціально-економічними особливостями. У роботі виокремлено головні складові елементи природокористування й подано авторське бачення його сучасного змісту. Указано проблеми та перспективи подальших досліджень сутності природокористування як важливого питання в теорії природокористування.

Ключові слова: природокористування, система «суспільство – природа», навколишнє природне середовище, суспільство, природні ресурси, природно-ресурсний потенціал.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одна з глобальних проблем сьогодення – зростаючий антропогенний тиск на навколишнє природне середовище. Людина протягом свого існування впливає на природу з метою суспільно-господарського розвитку для задоволення своїх потреб. Так, на ранніх стадіях розвитку вона впливала лише на кількісний склад фауни та якісний – флори, що не викликало відчутних порушень стану довкілля. Проте перехід суспільства до технологічного способу виробництва в середині ХХ ст. призвів до загострення відносин у системі «людина – природа». Саме в цей період формується уявлення про природокористування. І це очевидно, адже стрімкий розвиток виробництва супроводжується вилученням усе нових природних багатств і загостренням екологічної ситуації, що посилює інтерес до пошуку механізмів оптимізації впливу суспільства на природне середовище та зворотних впливів. Проблема природокористування протягом останніх десятиліть посідає одне з провідних місць у світовій науці і є винятково актуальною та практично значимою.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Теоретико-методологічні основи природокористування розкрито в працях вітчизняних і зарубіжних учених, таких як В. А. Анучин, О. Є. Афанасьєв [1], О. Ф. Балацький, І. Я. Блехцин, С. А. Гесінрук, М. Ф. Глазовський, М. І. Долішній, К. В. Зворикін [3], М. Г. Ігнатенко, А. Г. Ісаченко [4], І. В. Комар, Ю. М. Куражовський, О. М. Маринич, В. А. Мінеєв, Ю. П. Михайлов, Я. Б. Олійник, М. М. Паламарчук [9], В. С. Преображенский, М. Ф. Реймерс [12], В. П. Руденко, Т. Г. Рунова, С. П. Сосько, О. Г. Топчієв, Ю. Ю. Туниця та ін. Однак, незважаючи на значний науковий доробок, є низка внутрішніх проблем, які залишаються недостатньо розробленими, але є принциповими. Серед них – визначення сутності природокористування, що, передусім, пов'язано з різноманітним впливом суспільства на природу.

Мета роботи – аналіз теоретичних засад тлумачення поняття «природокористування» як процесу взаємодії суспільства й природи із поданням авторського бачення його сучасного змісту. Серед основних завдань статті виділяємо такі:

- 1) обґрунтувати сутність та зміст поняття «природокористування» як важливої складової частини проблеми взаємодії природи й суспільства;
- 2) проаналізувати основні підходи до трактування дефініції «природокористування»;
- 3) виявити основні проблеми та перспективи подальших досліджень сутності досліджуваної категорії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Природокористування (ПК) як явище й процес виникає в глибокій давнині та дорівнює всій історії розвитку людства – історії перетворень довкілля. Перші ідеї про відносини суспільства з навколишнім природним середовищем розглядали ще античні вчені й у подальшому розширилися з розвитком науково-технічного прогресу. Передумовами становлення та формування уявлення про природокористування слугували праці Дж. П. Марша, В. М. Татищева, М. В. Ломоносова,

О. І. Восійкова, В. І. Вернадського, Л. С. Берга, В. В. Докучаєва, Д. М. Анучина, Ю. Г. Саушкіна, М. М. Баранського, Д. Л. Арманда, І. П. Герасимова, В. Б. Сочави, А. С. Синявського й багатьох інших учених [1].

Термін «природокористування» запропонований російським екологом Ю. М. Куражковським від свого імені та від імені А. Н. Формозова й Г. Е. Бурдіна в 1958 р. на об'єднаному засіданні Географічного товариства СРСР та Московського товариства дослідників природи з обмежувальним, еколого-біологічним значенням. Однак широковживаним у науковому середовищі та практичній діяльності став лише в 1969 р. після виходу книжки вченого «Очерки природопользования», де вчений зазначає, що «завдання природокористування як науки зводяться до розробки загальних принципів виконання будь-якої діяльності, пов'язаної або з безпосереднім користуванням природою та її ресурсами, або її впливами, що змінюються. Кінцева мета цієї розробки – забезпечити єдиний підхід до природи як до загальної основи праці» [12]. На думку Ю. Л. Мазурова [6, с. 14], термін «природокористування» став своєрідним актуальним відгуком на виклик часу».

У науковій літературі досі немає загально визнаного в теоретичному та методологічному відношенні поняття «природокористування». Більшість учених наголошують на тому, що воно є важливою складовою частиною проблеми взаємодії природи й суспільства, характер та особливості якого змінюються з розвитком суспільних потреб. Це є його найбільш загальне філософсько-методологічне трактування. У вузькому значенні природокористування розглядають як особливу сферу господарства або як просту експлуатацію природного середовища чи природних ресурсів.

Сучасне його бачення характеризується широким спектром різних трактувань й інтерпретації та формується на перехресті різних галузей знань (природничих, суспільних, технічних наук), що зумовлює його міждисциплінарний характер. М. М. Паламарчук й О. М. Паламарчук зазначають, що «природокористування має стосунок майже до всіх сучасних галузей знань. Відповідно, закономірності, виявлені багатьма науками, пов'язані певною мірою з природокористуванням» [1]. Так, із філософського погляду, природокористування має статус закону, який відображає зв'язки суспільства з природними умовами його існування та розглядає світоглядну проблему суспільства, оскільки природа на рівні підсвідомості сприймається людьми як об'єкт маніпулювання, а заходи з її збереження пов'язані з усвідомленням необхідності використання природних благ майбутніми поколіннями людей. Економічний підхід до визначення сутності досліджуваної категорії включає оцінку ступеня використання природних ресурсів і явищ, визначення ефективності та раціональності їх використання в процесі виробництва для задоволення потреб суспільства. З екологічного погляду, природокористування розкриває проблеми взаємодії суспільних об'єктів із навколишнім середовищем, виявлення наслідків цієї взаємодії та обґрунтування заходів, спрямованих на скорочення негативного впливу суспільства на природне середовище [5; 13].

Із-поміж безлічі підходів виділяємо географічний. Адже, як зазначає І. І. Мамай, «саме географи володіють методами комплексного аналізу зв'язків між природними компонентами, природно-територіальними комплексами (ПТК) різних рівнів, між ПТК і техногенними об'єктами, а також між різноманітними галузями господарства» [7]. Найбільш повно та всесторонньо дослідити всі важливі аспекти природокористування конкретної території, урахувавши природо-географічні та соціально-економічні особливості, можна при конструктивно-географічному підході. Оскільки під час вивчення природокористування з фізико-географічних позицій у дослідженнях зазвичай недостатньо враховують сукупність і взаємозумовлений розвиток антропогенних, особливо техногенних об'єктів, а при суспільно-географічних дослідженнях основну увагу зосереджено на тому, що природокористування включає територіальну організацію взаємодії матеріально-речовинних компонентів економіко-географічних комплексів, яка передбачає повне й раціональне використання території із властивими їй умовами, ресурсами, рівнем господарського та соціального розвитку [13].

Досі ще немає єдиного трактування поняття «природокористування», різні науковці вкладають у нього неоднаковий зміст, що зумовлено специфікою й особливостями їхніх наукових досліджень та рівнем розвитку науки й техніки. Тому постає необхідність у систематизації накопиченого досвіду щодо вивчення змісту природокористування, а також уточнення сутності цього поняття.

На етапі становлення природокористування його розглядають більш повно та широко. На думку Т. С. Хачатурова (1971 р.), природокористування включає процеси і явища в суспільному житті, які викликані обмеженістю багатьох природних ресурсів, зростанням масштабів виробництва й

забрудненню усіх сфер Землі. Так, Н. П. Федоренко (1973 р.) під природокористуванням розуміє «цілеспрямоване втручання людини в природні процеси, що протікають у біосфері землі». Існує твердження, що природокористування (Ю. К. Єфремов, 1975 р.) – це сукупність усіх впливів людства на географічну оболонку Землі, що розглядається в комплексі (на відміну від галузевих понять – водокористування, землекористування, лісокористування тощо) [2, 11]. Ці визначення, безперечно, не стали загальноприйнятими, оскільки не відображають процесів, які виникають унаслідок експлуатації природних багатств.

В. О. Анучін (1978 р.) зазначає, що природокористування «містить у собі проблеми комплексного використання природних умов і ресурсів у їхніх територіальних сполученнях. Природокористування має на увазі не лише економічно ефективне залучення територіальних комплексів географічного середовища в процес суспільного виробництва, але і їхню охорону, а в цілій низці випадків – відновлення й перетворення». Науковець звертає увагу на тісний зв'язок зростання природокористування з розвитком виробництва та одним із перших наголошує на необхідності комплексного природокористування й на його територіальній прив'язаності. Це також зауважує Е. Б. Алаєв (1983 р.), відзначаючи, що умови та чинники процесу природокористування завжди територіальні (унаслідок територіальності самого процесу), вони конкретні й своєрідні в різних місцях географічної оболонки та відповідають критерію системності. Учений указує на те, що природокористування є історико-еволюційним процесом взаємодії природи й суспільства, який розвивається циклічно та спрямовано [1].

Більш узагальнене визначення терміна пропонує український еколого-економіст Ю. Ю. Туниця (1980 р.), розглядаючи природокористування як просту експлуатацію природного середовища й природних ресурсів території (усього світу, групи країн, окремої держави чи її районів). У ще вужчому розумінні – це «використання окремих видів природних ресурсів у глобальному, регіональному і локальному масштабах» [2]. Учений також відзначає територіальну прив'язаність ПК. Проте таке тлумачення природокористування є занадто вузьким й утилітарним. Тривалий час популярним було твердження В. С. Преображенського, Г. А. Приваловської та Т. Г. Рунової (1985 р.), які під природокористуванням розуміють сферу соціально-економічної діяльності, що поєднує галузі ресурсокористування, діяльність із вивчення, відтворення й збагачення природних ресурсів, збереження та поліпшення навколишнього середовища, охорони природних багатств і розмаїття їх розвитку [1]. Це визначення безпосередньо не пов'язане з проблематикою відносин, які відбуваються в системі «людина – природа». На нашу думку, не є правомірним виділення ПК в особливий блок чи сферу господарства, адже ПК охоплює багато видів виробничої й невиробничої діяльності людей.

Слушно зауважують Н. Г. Ігнатенко та В. П. Руднева (1986 р.), що природокористування як процес взаємодії природи та суспільства взагалі не зводиться (із боку людини) тільки до використання природних благ, а неминуче охоплює і їхнє вивчення, охорону й відтворення. На цьому теоретичному підґрунті основане визначення О. М. Маринича (1984 р.), М. С. Нудельмана (1987 р.), О. С. Шейнгауза (1990 р.), М. М. Паламарчука та О. М. Паламарчука (1990 р.) [1; 2]. Найбільш удалим трактуванням ПК, на нашу думку, залишається визначення, запропоноване російським біологом й екологом М. Ф. Реймерсом (1990 р.) у спеціалізованому словнику-довіднику «Природопользование», де вчений підкреслив складність і різноманітність поняття, давши йому кілька визначень:

1) сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу та заходів його збереження, яке включає видобування й переробку природних ресурсів, їх відновлення й відтворення; використання та охорону довкілля; збереження, відновлення й раціональне змінення для збереження природно-ресурсного потенціалу;

2) сукупність виробничих сил, відносин і відповідних організаційно-економічних форм та інституцій, пов'язаних із первинним присвоєнням, використанням і відтворенням людиною об'єктів природного середовища, що оточує його, для задоволення її потреб;

3) використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва для задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства;

4) сукупність впливів людства на географічну оболонку Землі;

5) комплексна наукова дисципліна, що досліджує загальні принципи раціонального використання природних ресурсів людським суспільством;

б) шосте твердження подано згідно з Ю. М. Куражовським [12, с. 404–405]. Це трактування категорії є найбільш сутнісним та багатовимірним, охоплює всі процеси, що виникають на основі розвитку суспільства, його зв'язків із природою. М. Ф. Реймерс розглядає природокористування не лише як процес відносин природи й суспільства, але і як сферу практичної діяльності. Учений одним із перших указує на те, що природокористування є процесом експлуатації природно-ресурсного потенціалу території. На цій основі В. П. Руденко (1993 р.) пропонує більш узагальнене визначення ПК, під яким розуміє «систему суспільних заходів, спрямованих на вивчення, освоєння, раціональне використання, перетворення, охорону й відтворення природно-ресурсного потенціалу території (акваторії)» [13, с. 36].

У 1993 р. російським географом К. В. Зворикіним висунуто комплексну географічну гіпотезу природокористування. На його думку, воно є багаторівневою системою різноманітних природних умов і діяльності колективів із тими чи іншими економічними, екологічними та соціальними результатами залежно від ефективності управління, кваліфікації й культури виконавців, характеру та стану навколишнього середовища. Ця система повинна охоплювати середовище, технологічні способи користування нею й населення регіону. Природокористування, на думку вченого, має включати такі форми діяльності: а) оволодіння природними ресурсами для отримання необхідної продукції; б) зв'язування місць отримання енергії та сировини з пунктами їх переробки й отримання (споживання) продукції; в) збереження властивостей середовища, потрібних для життєдіяльності населення [3]. Навряд чи можна погодитись із твердженням І. Д. Якушика (1998 р.), який під природокористуванням розуміє об'єктивний процес, що відбувається між суспільством і природою та відображає одну зі сторін цієї взаємодії (вплив людської діяльності на довкілля) і включає освоєння, використання, відтворення природних ресурсів, вплив на природу в процесі різноманітних видів діяльності, її перетворення й охорону [2]. Такої позиції дотримується також С. П. Сонько (2014 р.). Однак природокористування не є одностороннім процесом, адже відображає весь комплекс складних відносин у системі «людина – природа» та виступає у вигляді каналу зв'язку між двома системами. Тому, поза всяким сумнівом, доречними є доводи Ю. П. Михайлова (1989 р.), що ПК, з одного боку, охоплює всю систему раціонального використання природи (природних ресурсів) людиною, а з іншого – відображає зворотний вплив природи на людину, який виявляється через єдність та взаємозв'язок природних і суспільних факторів щодо підтримки, збереження й відтворення її природно-ресурсного потенціалу [11]. Вагомим поштовхом для подальших досліджень природокористування слугувало формування концепції сталого (збалансованого) розвитку, яка є стратегічним напрямом еволюції суспільства на межі ХХ і ХХІ ст. Тому доречні міркування Б. В. Букінського, В. М. Степанова, С. К. Харічкова (1999 р.), що природокористування як об'єкт комплексних досліджень є багатовекторною проблемою й на сучасному етапі пов'язане з глобальними екологічними змінами негативного характеру, великими регіональними та світовими економічними й соціальними трансформаціями, на які істотно впливають багаторівневі політичні процеси [2].

А. Г. Ісаченко (2008 р.) зазначає, що «сутність природокористування полягає в безперервному обміні (метаболізмі) між людством і географічним середовищем», а масштаби обміну зростають у часі й диференційовані в просторі. Найважливішою складовою частиною цього обміну є споживання суспільством природних ресурсів [4].

Теоретичні основи ПК широко розглянуто в монографії О. Є. Афанасьєв «Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика» (2012 р.). Науковець визначає суть природокористування як «сферу науково-теоретичної й прикладної діяльності, що досліджує складні процеси взаємодії в системі «людина – природа», види прямого та непрямого використання суспільством усіх ресурсів природного середовища, чинників розвитку та регіональних відмін у ході освоєння геопростору» [1, с. 17].

Цікавий підхід до визначення змісту ПК наводить Л. М. Немець (2013 р.). Учений із позицій соціальної географії пропонує під природокористуванням розуміти процес взаємодії соціуму й природного середовища, що управляється менталітетом соціуму та залежно від орієнтації останнього, може мати антропоцентричний або природоцентричний (ноосферний) характер [8, с. 17].

Отже, єдине загальновизнане тлумачення змісту категорії «природокористування» відсутнє, а наявні дефініції відображають лише окремі властивості цього процесу, хоча більшість учених дотримується позиції, що природокористування є провідним процесом у взаємодії суспільства й

природи. Крім того, науковці розглядають ПК як науку, як сферу діяльності, об'єктивний процес, експлуатацію, освоєння природних ресурсів чи природних багатств або як раціоналізацію чи оптимізацію цієї експлуатації або використання природних умов життя суспільства. Водночас мало хто звертає увагу на наслідки експлуатації природи людиною. Адже якщо діяльність людини на конкретній території не торкнулася природної системи, то природокористування в її межах відсутнє, оскільки ПК завжди виступає як взаємодія двох систем: з одного боку – як природної системи, а з іншого – людської.

Природокористування – динамічний процес, який видозмінюється в часі, залежить від рівня ресурсних потреб суспільства та домінуючих технологій. Також ПК як особливий вид діяльності людини прямо чи опосередковано пов'язаний із перетворенням природного середовища на конкретній території та відображає зв'язки між виробництвом, суспільством і природою.

Провівши аналіз трактувань поняття «природокористування», можна виокремити такі головні його складові частини, як видобуток, переробка й відновлення (відтворення) природних ресурсів; раціональне використання природно-ресурсного потенціалу; охорона та збереження природного середовища життя суспільства.

Отже, під природокористуванням ми розуміємо процес взаємодії суспільства з природою, який уключає систему заходів з освоєння, перетворення, збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу, а також відновлення й охорони навколишнього природного середовища для задоволення суспільних потреб.

Зростання популярності цього поняття не означає істотних змін на краще щодо його академічної вивченості, що робить питання із систематики природокористування ще більш актуальним. Незважаючи на те, що сьогодні поняття «природокористування» має безліч визначень, які частково суперечать одне одному, їх об'єднує одне – усвідомлення дослідниками необхідності створення єдиної впорядкованої системи користування природними ресурсами, спрямованої на запобігання несприятливим для природи й людини наслідкам цієї практичної діяльності та управління нею [10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Із розвитком уявлень про взаємодію суспільства й природи еволюціонувала змістова насиченість поняття «природокористування». Багатогранність і складність ПК зумовлює множинність підходів із позицій яких його розглядають. Так, на ранніх етапах свого наукового існування його розглядали як діяльність людини з використання природних ресурсів. Суть сучасного природокористування полягає не лише у виявленні наслідків відносин суспільства з природою, а обов'язково повинно охоплювати систему заходів із раціонального використання, перетворення, охорони, відновлення, природно-ресурсного потенціалу, охорону навколишнього природного середовища та забезпечення й відновлення сприятливих умов для життя людини. Незважаючи на все зростаючий інтерес до проблем природокористування єдиного розуміння його сутності поки немає, а наявні суттєві відмінності в його трактуванні з часом тільки посилювалися. Це зумовлює подальші дослідження.

Джерела та література

1. Афанасьев О. Е. Историко-географический анализ регионального природокористування: теория, методология, практика : монография / О. Е. Афанасьев. – Тернопіль : Вид-во «Крок», 2012. – 550 с.
2. Балджи М. Д. Организационно-экономические засады комплексного природокористування на региональном уровне : монография / М. Д. Балджи. – Одеса : Атлант, 2010. – 500 с.
3. Зворыкин К. В. Географическая концепция природопользования / К. В. Зворыкин // Вестник Московского университета. – Серия 5 : География, 1993. – № 3. – С. 3–16.
4. Исаченко А. Г. Ландшафтная структура Земли, расселение, природопользование / А. Г. Исаченко. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – 320 с.
5. Кальной И. И. Философия : учебник / И. И. Кальной. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2003. – 448 с.
6. Мазуров Ю. Л. Природное и культурное наследие как фактор развития природопользования: вопросы методологии и практики управления : автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : [спец.] 25.00.24 «Экономическая, социальная и политическая география» / Ю. Л. Мазуров. – М., 2006. – 48 с.
7. Мамай И. И. Задачи, методология и методы ландшафтоведения в решении проблем рационального природопользования / И. И. Мамай // Изв. ВГО. – Т. 121. – Вып. 2. – 1989. – С. 114–118.
8. Немець Л. М. Конструктивно- та соціально-географічні особливості природокористування: проблеми та можливості їх вирішення / Л. М. Немець // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія : Екологія. – 2013. – Вип. 9, № 1070. – С. 14–23.

9. Паламарчук М. М. Природопользование и его место в системе отношений общество – природа / М. М. Паламарчук, А. М. Паламарчук // Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. Теоретические и методические исследования. – Киев : Наук. думка, 1990. – С. 7–9.
10. Рациональное природопользование: теория, практика, образование / под общ. ред. проф. М. В. Слипенчука. – М. : Географ. фак. МГУ, 2012. – 264 с.
11. Региональное природопользование: методы изучения, оценки и управления / под ред. П. Я. Бакланова. – М. : Логос, 2002. – 160 с.
12. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
13. Тимофійчук Н. М. Конструктивно-географічні засади дослідження природокористування у межах гірських територій / Н. М. Тимофійчук // Географія та туризм. – 2012. – Вип. 18. – С. 322–328.

Барский Юрий, Романчук Екатерина. Теоретические аспекты формирования понятия «природопользование». В статье исследованы и обобщены существующие в научной литературе позиции относительно определения сущности и содержания категории «природопользование», как важной составной части проблемы взаимодействия в системе «общество–природа». Проанализированы основные научные подходы к толкованию природопользования и аспекты его изучения различными отраслями знаний. Сделан вывод о том, что среди значительного количества подходов выделяется конструктивно-географический, который раскрывает все важные аспекты природопользования конкретной территории со специфическими природно-географическими и социально-экономическими особенностями. В работе выделены главные составляющие элементы природопользования и представлено авторское видение его современного содержания. Выделены проблемы и перспективы дальнейших исследований сущности природопользования как важной проблемы в теории природопользования.

Ключевые слова: природопользование, система «общество – природа», окружающая природная среда, общество, природные ресурсы, природно-ресурсный потенциал.

Barskiy Yuriy, Romanchuk Kateryna. Theoretical Aspects of Formation of the Concept «Nature Management». The article studies and generalises existing in the scientific literature positions concerning the category of «nature management» as an important part of the problem of interaction in the system «society – nature». The basic scientific approaches to its interpretation have been analyzed and aspects of hisstudy of various disciplines. It is concluded that among the significant number of approaches stands out constructive and geographical, which reveals all the important aspects of natural management of specific areas with specific natural-geographic and socio-economic characteristics. The study outlines the main elements of nature management and given the author’s vision of the modern meaning nature management. Highlighted problems and prospects for further studies of the nature and structure of nature management as an important problem in the theory of environmental management.

Key words: nature management, the system «society – nature», the environment, society, natural resources, nature-resource potential.

Стаття надійшла до редколегії
15.09.2016 р.

УДК 556.5 + 556.18

**Валентин Хільчевський,
Василь Гребінь,
Мирослава Забокрицька,
Тетяна Соловей**

Типологія річок й озер української частини басейну Західного Бугу згідно з вимогами Водної рамкової директиви ЄС та її узгодження з дослідженнями в Польщі

Досліджено особливості проведення типології річок та озер на прикладі української частини басейну Західного Бугу згідно з вимогами Водної рамкової директиви ЄС і проведено її узгодження з науковими дослідженнями в Польщі. Розглянуто головні методологічні підходи та класифікаційні особливості

© Хільчевський В., Гребінь В., Забокрицька М., Соловей Т., 2016